

О. Прієшкіна,

доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права та правосуддя
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД УКРАЇНИ: АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Конституційний лад України перебуває на стадії свого становлення, і на даний процес впливають соціально-економічні, політичні й духовні фактори системного характеру, які слід враховувати при формуванні державності українського народу. Прийняття Конституції України 1996 року, оновлення чинного національного законодавства, і насамперед конституційного, має істотне значення для становлення демократичного конституційного ладу, в основі якого лежать права і свободи людини і громадянина. Визнання на конституційному рівні людини як найвищої соціальної цінності визначає стратегічні напрями діяльності організаційно-правових структур державного механізму, цілі й завдання розвитку та функціонування громадянського суспільства, а легалізація принципу політичної та ідеологічної багатоманітності справляє істотний організаційний та нормативний вплив на політико-правовий процес у державі та виборчу систему України.

Слід зазначити, що розвиток науки конституційного права, а також необхідність науково-теоретичного осмислення інтенсивних процесів державотворення, які відбуваються в сучасній Україні, змушують звернутися до аналізу змісту і сутності цілої системи фундаментальних категорій, що застосовуються в сучасному конституціоналізмі. Однією з таких базових категорій слід визнати «конституційний лад».

Є загальновідомим, що в тезаурусі та науково-категоріальному апараті вітчизняної науки конституційного права термін «конституційний лад» почав застосовуватися відносно недавно, тобто категорія «конституційний лад» є віднос-

но новою. Радянська державно-правова наука оперувала поняттями «суспільний устрій» [1], «суспільний лад» [2], а також висувалися такі поняття: «державний лад» і «суспільний лад». Навіть нині у деяких наукових працях зустрічається наполегливе намагання уникати застосування поняття конституційного ладу. Так, наприклад, російський конституціоналіст професор Д. Златопольський вважає, що немає достатніх підстав відмовлятися від раніше вживаного терміна «суспільний лад», оскільки як конституція, так і державний лад формуються на засадах певних політичних, соціальних та економічних відносин, які разом складають поняття суспільного ладу [3]. Тому не можна стверджувати, що існує якийсь відмінний від суспільного конституційний або державний лад. Єдиним винятком з цього правила слід визнати лише такий тип взаємодії між державою і суспільством, коли конституції, закони та інші нормативно-правові акти мають антиправовий характер і відображають лише вузькі інтереси правлячої групи [4].

З іншого боку, поряд з намаганням уникнути в доктрині використання поняття «конституційний лад» зустрічається і протилежна тенденція, сутність якої полягає в тому, що доволі часто поняттям «конституційний лад» механістично замінюється таке усталене в юридичній науці поняття, як «державний лад», що зовсім на завжди є достатньо обґрунтованим з науково-теоретичної точки зору [5].

Слід зазначити, що нині позиція, яка уникає використання в доктрині поняття «конституційний лад», не може вважатися як домінуюча, оскільки навіть

у тих випадках, коли ми не знаходимо в тих чи інших працях чіткої дефініції поняття конституційного ладу, воно все одно застосовується і відіграє надзвичайно важливу історичну роль.

Однак існує інша тенденція. Навіть тепер, коли поняття «конституційний лад» зустрічається в переважній кількості підручників з конституційного права як України, так і зарубіжних країн, у численних монографіях, наукових статтях та інших дослідженнях наукового або науково-практичного характеру, ми можемо відзначити існування декількох дефінітивних підходів до його визначення, які відрізняються не лише окремими складовими частинами чи елементними ознаками, а й принципово по-різному підходять до питання про визнання сутності, змісту і форми конституційного ладу. Зважаючи на це, гадаємо, що звернення до доктринального та нормативного аналізу поняття «конституційний лад», а також спроба класифікації способів його визначення є вельми важливим науковим завданням, що відрізняється доктринальною та прагматичною актуальністю.

Варто відзначити, що і в Росії, після прийняття в 1993 році нині чинної Конституції Російської Федерації, немає жодного підручника конституційного права, в якому б не відокремлювалась та виділялась або глава про конституційний лад, або глава про основи конституційного ладу [6], або те й інше разом [7]. На наш погляд, прикладом визначення, яке може сприяти виявленню місця категорії «конституційний лад» у ряді інших важливих категорій конституційного права, може послужити визначення, що його запропонувала Н. О. Богданова, яка вважає, що «конституційний лад — це логічна побудова, яка відображає об'єктивовані в нормах конституційного права устрій держави і суспільства, а також становище людини в системі відносин: держава — суспільство — особистість» [8]. Дослідник Н. О. Боброва належить до тих перших вчених, які ще в радянські часи досліджували елементи радянського конституційного ладу, тобто фактично

почали звільняти вітчизняну науку від застосування цього поняття виключно в критичному значенні як «буржуазного» поняття [9].

Водночас слід зауважити, що в українській і зарубіжній науковій, правовій, політологічній, філософській та іншій літературі існує низка дефінітивних визначень конституційного ладу. Розмаїтість таких поглядів носить об'єктивний характер і зумовлена, поперше, як істотними змінами в конституційному ладі України та інших держав, особливо з кола колишніх союзних республік колишнього Союзу РСР, а по-друге, суттєвими зрушеннями в науковій конституційній думці щодо сутності і змісту конституційного ладу. Вказані епохальні зміни в доктрині було викликано, насамперед, потужними процесами демократизації суспільного та державного життя.

На думку більшості українських юристів-конституціоналістів, конституційний лад, насамперед і головним чином, опосередковує суспільний та державний лад [10]. Як стверджував відомий вітчизняний конституціоналіст Ю. М. Тодика, поняття конституційного ладу розвивається з категорій суспільного й державного ладу [11], тобто для того щоб існував певний конституційний лад, необхідна наявність двох складових вихідних елементів: держави і суспільства, кожен з яких постає як сукупність складних взаємозв'язків та взаємовідносин між окремими елементами, що їх утворюють. Проте чи завжди зв'язок між державою і суспільством оформляється у вигляді конституційного ладу?

Очевидно, що відповідь на це питання має бути негативною, оскільки, як відзначав Б. Кістяківський, взаємодія між державою і суспільством набуває ознак конституційності лише за тієї умови, якщо до них додається ще один такий елемент, як право, причому під «правом» у даному разі слід розуміти не лише позитивне право, тобто таке, що встановлюється законодавчою діяльністю самої держави, а й те право, яке живе у свідомості народу [12].

Отже, з позицій свого генезису конституційний лад виступає насамперед системою заснованих на праві й регламентованих законом інститутів, які визначають фундаментальні основи взаємодії держави, суспільства та громадянина. Як зазначає В. Є. Чиркін, вказана система правових інститутів, навіть сама держава, може бути розглянута як інститут конституційного права, тобто як система правових норм, які регулюють державну владу з юридичних позицій [13], утворюють певний порядок, який визначає:

- а) функціонування державної влади та її органів;
- б) принципи політичної, економічної, соціальної організації суспільства;
- в) напрями суспільного і державного розвитку;
- г) права людини і громадянина;
- д) обов'язки держави перед суспільством та перед окремими його членами, навіть у широкому розумінні, коли вони виступають як члени територіальної громади.

Виходячи з цього положення, стає зрозумілим, чому в деяких наукових дослідженнях конституційний лад досить часто та системно пов'язують з такими поняттями, як «демократія» та «правова держава». Більш того, він розглядається, як правило, виключно щодо тих країн, яким властиві ознаки демократизму державної влади та правової державності.

Безумовно, сама ідея обмеження повноважень держави правом фактично означає визнання одного з основних принципів правової держави, тобто мається на увазі принцип верховенства права, без якого «неможливе здійснення прав і свобод особи, а також гарантії, що надаються їй з боку державної влади» [14].

Як відмічає В. М. Шаповал, у цьому сенсі Конституція є перш за все основним законом держави, а не суспільства [15], тому поняття конституційного ладу завжди включає в себе й такий важливий елемент, як конституційна регламентація суспільного життя, тобто Конституція, крім політичних і державних відносин, практично завжди визначає засади і принципи організації суто

суспільних у широкому розумінні чи суспільно-економічних відносин, тобто поняттям конституційного ладу охоплюються такі три сфери: політична, економічна, соціальна. Спільним між ними є те, що всі вони виступають онтологічними та екзистенціальними предметами конституційного регулювання, у результаті якого функціонування кожної із зазначених сфер набуває своєї правової визначеності.

Дійсно, процес правового регулювання суспільного ладу як складової конституційного ладу носить дещо відмінну форму від регулювання державного ладу, який завжди визначається з максимальною чіткістю, повнотою і всебічністю (більшу частину сучасних конституцій займають норми, які встановлюють організацію держави і державної влади, визначають порядок функціонування і взаємодії гілок влади тощо) [16].

Проте слід відзначити, що будь-яка конституція містить у собі положення, що унормовують організацію суспільного ладу. Наприклад, у Конституції України проголошується багатоманітність ідеологічного, політичного, економічного життя суспільства, про це безпосередньо вказується у ст. 15 Конституції: «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України» [17].

Таким чином, визнаючи специфічні риси конституційного регулювання суспільних відносин, було б невірною доходити висновку, що конституція визначає лише основи державного ладу й організації державної влади [18].

У цьому аспекті слід відзначити, що М. Малишко окреслює конституційний лад як сукупність правових положень, що визначають суспільний і державний лад країни [19]. На означену властивість конституційного ладу вказує у своєму коментарі до Конституції Російської Федерації В. Четвернін [20]. Дійсно, виникає запитання: чи маємо ми право використовувати поняття «конституцій-

ний лад» щодо всіх без винятку держав — як демократичних, так і недемократичних? Слід зазначити, що всі тези, які пропонує Б. І. Сташків відносно відповіді на це запитання, стосуються не стільки конституційного ладу, скільки конституційного устрою. Тому доводячи, що будь-яка держава обов'язково повинна мати юридично закріплену і певним чином нормативно зорганізовану систему відносин як між органами державної влади, так і між державою та суспільством, цей дослідник фактично передбачає, що обов'язковою ознакою будь-якої держави є саме конституційний устрій, а не конституційний лад. Про це саме свідчить і його наголос на існуванні фактичної і юридичної Конституції [21], тобто якщо конституційний лад є експлікацією фактичної Конституції, то конституційний устрій пов'язаний лише з юридичною Конституцією.

З прийняттям нових конституцій і, відповідно, зі змінами в конституційно-ладі держав з числа колишніх республік колишнього Союзу РСР посилилась увага до проблематики конституційного ладу і збагатилась доктринальна думка з цих питань. Так, В. Т. Кабишев зазначає, що конституційний лад — це вся система суспільних відносин як предмет конституційного регулювання, а також система конституційних норм і принципів, що регулюють окремі види суспільних відносин існуючого реального ладу [22]. Уявляється, що дане визначення є значно повнішим і точнішим порівняно з традиційним, хоча в цілому вважаємо, що тут відбувається розширене тлумачення конституційного ладу, яке безпідставно включає до нього конституційні норми і конституційні принципи.

Прикладом традиційної уяви про конституційний лад вчених-конституціоналістів колишнього Союзу РСР є його визначення, що дав Ю. П. Єременко, який вважає «конституційний лад» системою пануючих економічних, політичних та ідеологічних відносин в їх конституційній формі вираження, які втілюють повновладдя народу й визначають суть і основні риси суспільства в цілому [23].

Прихильники аналогічного підходу К. І. Козлова та О. О. Кутафін визначають конституційний лад як певну форму або певний спосіб організації держави, закріпленій в її Конституції [24], отождожуючи його фактично з державним ладом.

Разом з тим, описуючи сутність конституційного ладу в Україні, В. Ф. Погорілко вважав, що конституційний лад є системою суспільних відносин, проте не будь-які суспільні відносини можна розглядати як складову конституційного ладу, а тільки такі, що передбачені й гарантовані Конституцією як Основним Законом. Тільки подібний зв'язок між конституційними нормами і суспільними відносинами дає можливість зробити наступний крок і тлумачити конституційний лад як певний тип конституційно-правових відносин, зумовлених рівнем розвитку суспільства, держави і права [25]. Вважаємо, що акцентування та рефлексія на симбіозі та синергійній взаємодії конституційних норм і суспільних відносин є ключовим для розуміння домінуючої сутності конституційного ладу, оскільки це дає змогу досліджувати динаміку конституційного ладу, тобто в разі перехідного характеру суспільства, держави і права, ми отримуємо всі підстави вживати такі поняття, як «перехідний конституційний лад» та «становлення конституційного ладу».

На думку О. Ф. Фрицького, у найзагальнішому вигляді конституційний лад — це закріплення в Основному Законі держави форми і засобів організації держави [26].

Найбільш правильним з функціонально-технологічних позицій уявляється визначення поняття конституційного ладу, що запропонував О. Г. Мучник. Під конституційним ладом він розуміє систему принципів (на наш погляд, не лише їх. — *О. П.*), які дають можливість реально забезпечити додержання прав і свобод людини, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її Конституції [27]. Конституційний лад — це «юридичний хребет», на якому формується та тримається вся політич-

на система країни [28], джерелом та архітектором конституційного ладу правової держави є народ.

Таким чином, конституційний лад — це вища форма державного ладу, яка притаманна країнам, у яких сформоване громадянське суспільство і створена права держава.

Отже, проведений системний та нормативний аналіз різних доктринальних позицій щодо змісту поняття «конституційний лад» дозволяє дійти висновку, що майже всі вони акцентують та рефлектують увагу на державницькій стороні цього інституту у відриві від основної складової самого поняття — людини як найвищої соціальної цінності, інтересам якої мають бути підпорядковані всі інші елементи конституційного ладу — громадянське суспільство, державний лад, принципи конституційного ладу тощо. Між тим з часів прийняття перших декларацій щодо ролі й місця людини в державі основою конституційного ладу завжди була людина і громадянин.

Мабуть, саме тому в Конституції України відповідно до профільного розділу закріплено таку назву розділу — «Загальні засади», в якому містяться лише основи конституційного ладу України, який у цей час ще проходить процес свого становлення та поступового розвитку.

Як підсумок проведеного вище аналізу основних теоретичних аспектів поняття «конституційний лад», що подано в сучасній національній конституційно-правовій доктрині, можна сформулювати такі висновки:

— конституційний лад України — це система суспільних відносин (соціальних, економічних, політико-правових), передбачених і гарантованих Конституцією і законами України, прийнятими на її основі та відповідно до неї;

— за своєю суттю конституційний лад становить собою певний тип конституційно-правових відносин, зумовлених рівнем розвитку суспільства, держави і права. Сучасний конституційний лад України за своєю суттю є перехідним, змішаним, що зумовлено насамперед відповідним рівнем розвитку та суперечливим характером становлення

суспільства, держави і права, які поєднують риси різних соціально-економічних формацій і відповідно різних типів держави і права, що перебувають у фазі становлення;

— за своїм змістом конституційний лад опосередковує собою, насамперед і головним чином, передбачені й гарантовані Конституцією України державний і суспільний лад, конституційний статус людини і громадянина, систему безпосереднього народовладдя, організацію державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій, основи національної безпеки та інші найважливіші інститути конституційно-правових відносин;

— за формою конституційний лад становить собою систему основних організаційних і правових форм суспільних відносин, передбачених Конституцією України, основних видів організації і діяльності держави, суспільства та інших суб'єктів конституційно-правових відносин. Він, насамперед, опосередковує собою передбачену Конституцією України форму держави — за характером державного устрою і державного правління (унітарну республіку) та форми безпосереднього народовладдя (вибори, референдуми тощо).

Необхідність системного дослідження інституту конституційного ладу України визначається не тільки начальними практичними потребами державотворення, а й сучасним станом вітчизняної правової науки, відсутністю поглибленої та всебічної теоретичної розробки цієї проблеми.

В умовах побудови в Україні демократичної правової держави актуалізується проблематика вітчизняного конституціоналізму, зокрема окремих його елементів (конституція і конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість, конституційні норми й інститути, конституційні ідеї і теорії, конституційна законність).

Ключові слова: Конституція України, конституційний лад, конституціоналізм.

У статті аналізуються основні підходи до визначення поняття, змісту та сутності конституційного ладу України. Досліджуються проблеми розвитку науки конституційного права, а також необхідність науково-теоретичного осмислення інтенсивних процесів державотворення.

В статті аналізуються основні підходи к определению понятия, содержания и сущности конституционного строя Украины. Исследуются проблемы развития науки конституционного права, а также необходимость научно-теоретического осмысления интенсивных процессов государственного строительства.

In this article the main approaches of the definition of concept, maintenance and essence of the constitutional system of Ukraine are analyzed. The problems of the development of the science of the constitutional law, and also the necessity of the science-theoretical trying to understand of intense processes of statebuilding are investigated.

Література

1. Советское государственное право. — М. : Госюриздат, 1948. — С. 86.
2. Советское государственное право / под ред. С. С. Кравчука. — М. : Юрид. лит., 1985. — С. 74.
3. Златопольский Д. Л. Государственное право зарубежных стран: Восточной Европы и Азии / Д. Л. Златопольский. — М. : Зерцало, 1999. — С. 56–58.
4. Страшун Б. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / Б. А. Страшун. — М. : БЕК, 1995. — Т. 1–2. — С. 170–171.
5. Белкин А. А. Наименование отрасли: государственное и конституционное право // Правоведение. — 1997. — № 4. — С. 142.
6. Григонис Э. П. Конституционное право России : курс лекций / Э. П. Григонис, В. П. Григонис. — С.Пб. : Питер, 2002. — С. 52–70.
7. Козлова Е. И. Конституционное право России / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. — М. : Юристъ, 1995. — С. 75–148 ; Козлова Е. И. Конституционное право России :

учебник / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2002. — С. 121–198.

8. Богданова Н. А. Система науки конституционного права / Н. А. Богданова. — М. : Юристъ, 2001. — С. 161.

9. Боброва Н. А. Гражданство как элемент конституционного строя // Актуальные проблемы государства и права. — Деп. в ИНИОН АН СССР 04.01.83, № 14282 ; Боброва Н. А. Партии как субъекты конституционных отношений (анализ социального и буржуазного конституционализма) // Актуальные проблемы государства и права. — Деп. в ИНИОН АН СССР 04.01.83, № 14282.

10. Орзих М. Ф. Конституционный строй государства и общества // Основы правоведения : учеб. пособие. — О., 2000. — С. 7 ; Орзих М. Конституційна реформа в Україні: пошук шляхів // Юридический вестник. — 2000. — № 3 ; Основы конституционного права Украины : підручник / за ред. В. В. Копейчикова. — К. : Юрінком Інтер, 1997. — С. 8–12, 30–37.

11. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины — основа стабильности конституционного строя и реформирования общества / Ю. Н. Тодыка, Е. В. Супрунук. — Симф., 1997. — С. 7 ; Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодыка. — Х. : Факт, 1999. — С. 79.

12. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. — С.Пб., 1999. — С. 450.

13. Чиркин В. Е. Государствоведение : учебник / В. Е. Чиркин. — М. : Юристъ, 1999. — С. 85–86.

14. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. В. Скрипнюк. — К., 2000. — С. 139.

15. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн / В. М. Шаповал. — К., 1997. — С. 51.

16. Годованець В. Ф. Конституційне право України : конспект лекцій / В. Ф. Годованець. — К., 1997. — С. 51.

17. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

18. Орзих М. П. Сучасний конституціоналізм в Україні. Вступ до українського конституційного права : монографія /

М. П. Орзіх, А. Р. Крусян. — К. : Алерта, 2006. — С. 224; Орзіх М. П. Державний устрій України: концепція конституційної моделі // Вісник академії правових наук України. — 1993. — № 1. — С. 34.

19. Малышко Н. И. Основы конституционного устройства России / Н. И. Малышко. — К., 1997. — С. 9.

20. Конституция Российской Федерации : проблемный комментарий / отв. ред. В. А. Четвернин. — М., 1997. — С. 21.

21. Сташків Б. І. Конституційне право України / Б. І. Сташків. — Чернігів, 1999. — С. 46.

22. Кабышев В. Т. Становление конституционного строя России / В. Т. Кабышев. — Саратов : Изд-во СГУ, 1993. — С. 4.

23. Еременко Ю. П. Советская Конституция и законность / Ю. П. Еременко. — Саратов, 1982. — С. 18.

24. Козлова Е. И. Конституционное право России / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. — М. : Юристъ, 1996. — С. 75.

25. Конституційне право України / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. — К., 1999. — С. 63.

26. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручник / О. Ф. Фрицький. — К., 2002. — С. 99.

27. Мучник А. Г. Комментарий к Конституции Украины / А. Г. Мучник. — К. : Парлам. изд-во, 2000. — Кн. 1. — С. 41.

28. Там само. — С. 57.

УДК 342.5(477)

Р. Мінченко,

доктор юридичних наук, завідувачка кафедри цивільного процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Зміна в Україні суспільно-політичного ладу наприкінці ХХ століття зруйнувала усталену систему цінностей, що породило втрату в людей довіри до ідеалів суспільства та держави, можливостей їх реалізації; існують життєва дезорієнтація, страх перед завтрашнім днем, невизначеність, невпевненість у власних силах, недовіра до державних інститутів. Побудова нової держави неможлива без створення й утвердження нових ідеалів суспільно-політичного розвитку з певними цінностями, нормами, орієнтирами. Невідповідність сьогоденню колишніх соціальних цінностей, що залишаються визначальними для значної частини громадян України, інерція стереотипів гальмують хід перетворень, знижують ефективність реформ. В умовах сьогодення особливої актуальності набуває усвідомлення, прийняття, по-

ширення й роз'яснення серед усіх громадян сутності нової парадигми соціальних цінностей українського суспільства як механізму реалізації обраного суспільного ідеалу. Зазначена парадигма має стати в масовій свідомості надійним орієнтиром у повсякденному житті, змінити, поглибити наші погляди на вибір шляху України.

У соціальній, правовій та демократичній державі основною соціальною цінністю є людина, її життя, здоров'я, честь та гідність; права та свободи особи; захист порушених прав людини та громадянина. На сьогоднішній день у демократичних державах відбувається усвідомлення важливості існування гарантій охорони прав громадян, у тому числі інституційних. У зв'язку з розширенням функцій і повноважень органів та посадових осіб державної влади,